

HERMANN RÓBERT

Az eltűnt levél és az eltűnt menlevél – avagy, miért bujdosott Jókai 1849-ben*

1848 októberében a forradalmi Bécsben több olyan karikatúra is megjelent, amelyek Zsófia főhercegnőt, Ferenc Károly főherceg, a trónörökös feleségét, valamint Jellačić horvát bánt ábrázolták igen egyértelmű helyzetben. A márciusi forradalom ugyan kikezdte a finomkodó, biedermeier közízlést, de a gúnyképek megjelenése még így is szokatlannak volt mondható. Mi a magyarázata annak, hogy az uralkodóház 1848 tavaszán még oly népszerű tagját 1848 októberére ilyen közutálat vette körül a császárvárosban? S hogyan kerültek egymás mellé a horvát bánnal ezeken a karikatúrákon? S végül: mi köze volt ezeknek a karikatúráknak Jókai 1849. évi bujdosásához?

A főhercegasszony, „a Habsburg-ház egyetlen férfitagja”

Zsófia főhercegnő 1805-ben született I. Miksa József bajor király leányaként. 1824-ben kötött házasságot I. Ferenc osztrák császár és magyar király fiával, Ferenc Károly főherceggel, aki a házasságkötés idején huszonkét éves volt. Ferenc Károly jól megtermett, egészséges, de igen érzékeny szervezetű férfiú volt, aki ugyan jóval értelmesebb volt, mint trónra került bátyja, Ferdinánd, de még így is messze esett a 18. századi nagy Habsburg-uralkodó, II. József és II. Lipót szellemi színvonalától. Felesége, Zsófia igen alapos nevelést kapott a bajor udvarban, s értelmi képességei messze felülmúlták férjéit. Noha katolikusnak nevelték, a bajor udvar türelmes légkörében (édesanyja, Karolina maga is protestáns volt) kifejlődött benne a vallási türelem, s szerepe volt annak az 1839. április 30-i kormányrendeletnek a kibocsátásában, amely utasította a magyar katolikus püspöki kart a vegyes házasságokról szóló 1791. évi 26. törvénycikk tiszteletben tartására.

Férjével ellentétben, Zsófiából nem hiányzott az ambíció, nem véletlen, hogy a Bécsbe látogató I. Miklós orosz cár állítólag úgy nyilatkozott róla, hogy ő a Habsburg-ház egyetlen férfitagja. I. Ferenc 1835-ben bekövetkezett halála után Metternich államkancellár a legitimitás elvének védelmében az uralkodásra alkalmatlan Ferdinándot emeltette trónra, amit

* Az írás három korábbi munkám átszerkesztett, átdolgozott, kibővített, jegyzetekkel ellátott változata: Hermann Róbert: *Az eltűnt nyomtatvány nyomában. Jókai Mór komáromi menlevele*. Holmi, 7. évf. (1996) 12. sz. 1713–1719.; újabb kiadása *Az eltűnt nyomtatvány nyomában. – Jókai komáromi menlevele*. In: Kiss Vendel (szerk.): *Magyarország legerősebb bástyája Komárom. Válogatás a Komáromi Napok történeti konferenciáinak előadásaiból 1993–2001*. Komárom, 2003. 43–51.; *Latour nyakán kötél... Magyar pénzből? Élet és Tudomány*, 63. évf. 40. sz. 2008. október 3. 1258–1261.; *A főhercegnő és a bán intim pózban*. Rubicon, 20. évf. (2010) 5. sz. 56–63.

¹ Életére lásd: Holler, Gerd: *Sophie. Die heimliche Kaiserin. Mutter Franz Joseph I.* Wien–München, 1993.; Haslinger, Ingrid: *Erzherzogin Sophie. Eine Biografie nach den persönlichen Aufzeichnungen der Mutter Kaiser Franz Josephs*. Salzburg–Wien, 2016.

Zsófia soha nem bocsátott meg neki. Metternichkel való ellentéte miatt a bécsi politikai körökben elterjedt róla a hír, hogy a liberalizmus eszméihez vonzódik, ami Metternichhez képest kétségtől eltekintve igaz volt. Zsófia a bajor udvarban megtanulta a rendi alkotmányosság tiszteletét, s 1848 tavasza előtt is úgy vélte, hogy rendi alkotmányos reform révén elhárítható a birodalmat fenyegető robbanás. Népszerűsége Magyarországra is kiterjedt, március elején az terjedt el róla, hogy a főhercegnő mind Magyarország, mind az örökös tartományok számára adandó engedményeket pártol Metternichkel szemben.²

Zsófia 1848 márciusában a forradalomnak egyáltalán nem örült, sőt nagyon is szomorúan vette azt tudomásul.³ Utólag nézve kissé komikus, hogy 1848. március 16-án a magyar jurátusok meg akarták élteteni a Burgban a főhercegnőt – miközben ő, naplója tanúsága szerint, attól tartott, hogy azok a bécsiekkel összefogva meg akarják ostromolni a Burgot.⁴ Április 8-án Pozsonyból azt jelentette egy titkos ügynök, hogy a magyar közvélemény sajnálkozik azon, hogy Zsófia nem jött el az országgyűlés bezárására, mert úgy vélték, Magyarország sokat köszönhet ezen energikus hölgy közreműködésének, s szerették volna felhasználni az alkalmat arra, hogy „leglojálisabb köszönetük érzelmeit kifejezzék iránta”.⁵

A főhercegnővel kapcsolatos remények és várakozások azonban merőben alaptalanok voltak mind osztrák, mind magyar részről. Zsófia nem helyeselte Metternich mereven konzervatív politikáját, de a polgári alkotmányossággal szemben kimondottan ellenérzéssel viseltetett. Mindmáig csak töredékesen kiadott naplójából látszik, micsoda aggodalommal figyelte 1848 tavaszának eseményeit, a monarchiák megingásáról, a forradalmi mozgalmakról érkező híreket. Sajnálkozott a sajtószabadság megadása vagy az 1848. május 14-15-i második bécsi forradalom után a kormány által tett engedmények miatt, s egyik kezdeményezője volt május 17-én annak, hogy a császári udvar elhagyja a forradalmi Bécsset, s a megbízható Tirol tartományi fővárosába, Innsbruckba tegye át székhelyét. Innsbruckban mindvégig ellenezte, hogy az Udvar visszatérjen Bécsbe, s június közepén a Bécsből érkező küldöttségeket meglehetősen határozottsággal utasította el. Bécsi népszerűségvesztését főként ez okozta.⁶

A főhercegnő Magyarországon ugyanebben az időszakban vált gyűlölt személlyé, s ez már összefüggött a március 23-án horvát bánná kinevezett Josip Jellačić ténykedésével. A bán nem volt hajlandó együttműködni a magyar kormánnyal, s május 20-án az általa létrehozott báni értekezlet útján azt kérte az uralkodótól: hagyja jóvá a magyar kormánytól független horvát közigazgatást. A feszültségek éleződése miatt az uralkodó május 29-én Innsbruckba rendelte a bánt, s ezzel egy időben magát Batthyány Lajos magyar miniszterelnököt is. Jellačić azonban nem engedelmeskedett, pontosabban június 2-án levélben közölte Ferenc Károly főherceggel, hogy miután június 5-én megnyílik a horvát tartományi gyűlés, nem tud időben érkezni. A levelet a főherceg eltitkolta Batthyány elől, aki megunt a hiábavaló várakozást. A bán engedetlenségére hivatkozva kieszközölte, hogy az uralkodó

² Kémery Károly – szüleihez, Pozsony, 1848. márc. ? és márc. 12. Közli V. Waldapfel Eszter: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. 1. köt. Budapest, 1950. 99–102.

³ Reinöhl, Fritz: *Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie*. Historische Blätter. 4. Heft, 1931. 117.; Haslinger: *Erzherzogin Sophie*, 106–107.

⁴ Paskay Gyula: *A jurátus-élet 1847/48-ban. Korrajz a pozsonyi utolsó hongyűlés idejéből*. Budapest, 1885. 60.; Reinöhl: *Aus dem Tagebuch*, 118.

⁵ Idézi Károlyi Árpád: *Az 1848-diki pozsonyi törvények az udvar előtt*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Hivatalos iratok és levelek. Budapest, 1936. 26.

⁶ Reinöhl: *Aus dem Tagebuch*, 120–121. Vö. Kovács, Elisabeth: *Geheime Notizen des Joseph Columbus 1843–1848*. Wiener Beiträge zur Theologie Band XXXIX. Wien, 1971. 138–144.

1848. június 10-én a határőrökhöz intézett szózatban a bánt mind polgári, mind katonai hivatalaiból felfüggeszse. Pestre visszatérve aztán közzétette a kéziratot.

Jellačić június 17-én érkezett meg Innsbruckba, ahol az uralkodó június 19-én kihallgatáson fogadta, és megdorgálta eddigi engedetlenségéért. Ám az inkább képletes megrovást ellensúlyozta, hogy Jellačićot Ferenc Károly főherceg és Zsófia főhercegnő magánkihallgatáson igen szívélyesen, állítólag könnyekig meghatódva fogadták. (A főhercegnő állítólag „kedves rebellisem”-nek szólította a bánt.) A június 10-i kéziratokról szó sem esett. A főherceg kijelentette búcsúzóul: „Szívem Önökkel van.” Zsófia ehhez még hozzátette: „Adódnak idők, midőn a népeknek uralkodójuk szívében kelletik olvasniuk, s nem szabad adniok az ő szavaikra.” Ami azt jelentette, hogy a császári dorgálást nem kell olyan komolyan venni...⁷

A szívélyes magatartást csak részben magyarázta a magyar–horvát ellentét kihasználásának szándéka. Észak-Itáliában több mint tízezer horvát határőr harcolt, s Jellačić igyekezett kijátszani ezt a kártyát, amikor arra hivatkozott, hogy ezek a határőrök esetleg önkényesen hazatérnek, ha veszélyeztetve érzik szülőföldjüket és családjukat. Ez az – egyébiránt kevésbé valószínű – feltételezés is magyarázta a magyar–horvát ellentét óvatos kezelését. Jellačić mindenesetre külön kiáltványban szólította fel az itáliai hadseregben harcoló határőröket, hogy továbbra is szolgálják hűségesen a császár ügyét.⁸

A június 19-én elhangzottak megjelentek a horvát sajtóban, s július 2-án ennek alapján a *Kossuth Hirlapjában* is, így a magyar közvélemény is tudomást szerzett róluk. Június 23-án a főhercegi pár fogadta a magyar kormány által Innsbruckba küldött Széchenyi István grófot és Eötvös József bárót, akik rá akarták venni az uralkodót, jöjjön Pestre a népképviselői országgyűlés megnyitására. Ezt azonban a főhercegi pár visszautasította, arra hivatkozva, hogy az uralkodó betegség címén van távol Bécestől.⁹

Mindenesetre július elején a Jókai által szerkesztett *Életképek* hasábjain Jókai tollából megjelent „Pecsovics hiszekegy”-ben már a következőket olvashatjuk: „...hiszek a kamarilában, ő tudtán kívül született fiában, ki fogantaték Metternichtől, született szűz Zsófiától, szenvede a barikádoknak alatta, megkövezteték, meghala és nyugdíjaztaték”.¹⁰ Ezt követően a radikális sajtóban egymás után jelentek meg a Zsófiát bíráló cikkek.

Ugyanakkor a „hivatalos”, kormánypárti sajtó még némi visszafogottságot tanúsított vele szemben. Július végén Kossuth a saját lapjában még amellet érvelt, hogy ha az uralkodó nem jön Budapestre, adja a magyaroknak „ifjabb királyként” Ferenc József főherceget, „kire születésénél fogva a trón magas hivatása vár, s fiok iránti szeretetben sem fensé-

⁷ Spira György: *Hrabovszky altábornagy tévelygései Péterváradtól Alamócig*. A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság Kiskönyvtára. Szociológia, jog és rokon társadalomtudományok 4. Újvidék, 2001. 117–118. A bán fogadtatására lásd még: Neustaedter, Joseph: *Le ban Jellačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848*. Bibliothèque de L'Institut Français de Zagreb. Première Série Zagreb, 1942. Tome 2. 2–8.; Görlitz, Walter: *Jellačić. Symbol für Kroatien. Die Biographie*. Wien–München, 1992. 96–97.; Bauer, Ernest: *Joseph Graf Jellachich de Buzim Banus von Kroatien*. Wien–München, 1975. 132., 135. – Zsófia kiadott naplójában nem ír erről az eseményről.

⁸ Pejaković, Stephan: *Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848*. Wien, 1861. 125–126.

⁹ Esterházy – Batthyány, Innsbruck, 1848. jún. 23. Közli Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta Urbán Aladár. Budapest, 1999. 1. köt. 784–785.

¹⁰ Jókai Mór: *Cikkek és beszédek*. (1848. március 15. – 1848. december 31.). Összeállította és sajtó alá rendezte Szekeres László. 2. köt. Jókai Mór Összes Művei. Budapest, 1967. 244.

ges atyja [Ferenc Károly], sem fenséges anyja [Zsófia] bizonyosan nem akarnak hátrább állani e nemzetnél”.¹¹

Az udvar augusztus 12-én tért vissza Bécsbe. A *Kossuth Hirlapja* tudósítója szerint „Zsófia főhercegnét azonban alig lehetett megismerni, szenvedélydúlta vonásai alig gyanítatják az előbbi magas szépséget”.¹² Egy magánlevél szerzője már egyenesen arról írt testvérének, hogy „Zsófia főhercegasszony, Lajos főherceg, Bombelles [gróf, Ferenc József főherceg nevelője] és több exkancellár és exminiszter fokról fokra vissza akarják állítani a korábbi állapotokat, a népet meg akarják fosztani szabadságától, vissza akarják vonatni azokat az ígéreteket, melyeket a császár tett a népnek, azon üreggyel, hogy kényszer alatt tette őket”.¹³

A hangnem 1848. szeptember 11., Jellačić betörése és a Batthyány-kormány lemondása után változott meg. Szeptember közepén olyan hírek terjedtek el, hogy Bécsben újabb forradalom tört ki, s a nép Lajos és Ferenc Károly főherceg, valamint Zsófia kiadatását követelte, akik számára már guillotine-t is állítottak.¹⁴ Szeptember 19-én Kossuth egy vezércikében már „a rossz asszonyok cselszövő befolyását” hibáztatta amiatt, hogy az országnak mindmáig nincs kormánya.¹⁵ Szeptember 22-én pedig arról beszélt a parlamentben, „hogy Bécs tájékán egy nagyravágyó asszony lakik, ki, ha népek és országok is borulnak vérbe, nem bánja, csak egy nappal hamarabb élvezhessen egy bizonyos címet. Szomorú dolog, midőn nemzetek sorsára egy asszonynak nagyravágyása ily befolyással van; hanem az Isten és igazság erősebb lesz.”¹⁶ A képviselő Gyulay Lajos szeptember 24-én azt jegyezte fel, hogy „Sophia hercegasszony mindenáron császárné akar lenni, és neki nagy befolyása van, mind a királyra, mind pedig férjére és a kamarillára”.¹⁷

Nevezetes levelek¹⁸

Miután Jellačić horvát bán csapatai 1848. szeptember 11-én átkeltek a Dráván, majd néhány nap múlva a Murán is, megkezdődött a Magyarország elleni nyílt katonai intervenció. A szembenálló magyar haderő – gyengesége miatt – egyelőre kénytelen volt visszavonulni. Ugyanakkor a magyar hadsereg mellé kirendelt kormánybiztos, Csányi László arra utasított-

¹¹ 1848. júl. 30. Közli Kossuth Lajos összes munkái. 12. köt. *Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban*. S. a. r. Sinkovics István. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, 1957. 644.

¹² Kossuth Hirlapja, 1848. aug. 16. 40. sz. 181. Újraközli Kéry Gyula: *A magyar szabadságharcz története napi-krónikákban (1848)*. Budapest, 1899. 449-450.

¹³ Közli *Egy pesti polgár Európában*. Giergl Henrik üvegműves önéletírása, útjegyzei és naplói 1845-1865. S. a. r. Györgyi Erzsébet. Német eredetiből fordította Györgyi Gézané Zámor Magda, Gelley Andor, Zimányi Magdolna. Negyvennyolcas Idők III. Fontes Musei Ethnographiae 6. Néprajzi Múzeum. Budapest, 2000. 52-54.

¹⁴ Kassay István – Vay Ábrahám, Pest, 1848. szept. 14. Közli V. Waldapfel Eszter: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. 2. köt. Budapest, 1952. 37-41.; Kolosy Imre – Kolosy József, Pest, 1848. szept. 15. Közli uo. 40.

¹⁵ *Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban*, 993.

¹⁶ *Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban*, 1010.

¹⁷ *Gyulay Lajos naplói a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22.* S. a. r. V. András János – Csetri Elek – Miskolczy Ambrus. Transylvanica Varietas. Budapest, 2003. 2. köt. 161.

¹⁸ A fejezet egészére lásd: Urbán Aladár: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége a legújabb kutatások tükrében*. In: Csorba László – Erdődy Gábor – Gerő András – Hermann Róbert – Molnár András – Urbán Aladár – Varga János: *Batthyány Lajos emlékezete*. Szombathely, 2000. 55-57.

ta a dunántúli megyéket, hogy nemzetőrségeiket tartsák otthon, s azokra támaszkodva szervezzék meg a horvát haderő elleni népfelkelést.

Batthyány Lajos miniszterelnök szeptember 19-én maga is népfelkelést hirdetett az egész Dunántúlon. A népfelkelés aktivizálódásában komoly szerepet játszott az a tény, hogy a betörő horvát hadsereg tekintélyes része a határőrezredek második-harmadik vonalbeli alakulataiból került ki. Ezek Magyarország határát átlépve azonnal rablásba kezdtek. Értelmezhető tehát, hogy Batthyány felhívása komoly visszhangra talált. Maga a bán sem számolt ezzel. Tíz nappal az után, hogy a horvát csapatok átlépték Drávát, megszakadt az összeköttetés a hadsereg és hátszája között.

A népfelkelők és nemzetőrök különösen a horvát betörés által elsőként érintett két megyében, Zalaiban és Somogyban voltak igen aktívak. Szeptember 23-án vagy 24-én három somogyi kanász rajtaütött Jellačić néhány határőr által kísért futárpostáján, s a zsákmányolt több tucat (vagy több száz) levelet továbbították a dunántúli magyar táborhoz, onnan pedig Csány, illetve a nemzetgyűlés által kiküldött biztosok beküldték azokat Batthyány Lajos miniszterelnöknek.¹⁹

Szeptember 26-án Nyáry Pál képviselő – aki egyben a Batthyány katonai intézkedéseinek ellenőrzésére választott parlamenti bizottság, a képviselőház honvédelmi bizottmánya tagja is volt – a képviselőház délelőtti 11 órákor tartott ülésében kifejtette: már többször kimondták és leírták, hogy Magyarországgal és „meglehet, hogy magával a dinasztiaival is, egy vétkes játék űzetik”. Az eredményeket már eddig is látták, de az összefüggés nem volt világos. „Nekem úgy esett értésemre, hogy maga az isteni gondviselés most legközelebb oly adatokat nyújtott kezünkbe, melyekből ezen összefüggés kiviláglik, kiviláglik a nemzetre, és ha nincs azon ármányban benne a dinasztia, a dinasztiaira.” A rejtélyes megfogalmazás után elmondta, hogy a hírek szerint Jellačić táborából küldött leveleket fogtak el, s miután úgy értesült, hogy az elfogott levelek egyike Theodor Baillet de Latour cs. kir. hadügyminiszterhez van intézve azzal, „hogy sok ígéretét teljesítse, és küldje már az ágyúkat”. Márpedig, folytatta Nyáry, Latour a magyar kormány tagjai előtt Bécsben „katonai és polgári becsületére állította, hogy ő sem a szerbekkel, sem Jellačićcsal legkevesebb összeköttetésben sincs”. Mindezek miatt felszólította Batthyány miniszterelnököt, hogy a leveleket terjessze a Ház elé.

Nyáry felszólalására Pázmándy Dénes, a képviselőház elnöke válaszolt azzal, hogy ő maga is hallott a levelekről, de nem tudja, hogy mi van bennünk. Batthyány úgy tájékoztatta, „hogy vannak köztök olyan, stratégiai dolgokat magokban foglaló levelek is, melyeknek rögtöni és minden kivét[el] nélküli általános [sic!] közlése talán nem volna egészen célszerű”. Ezért azt javasolta, hogy a leveleket Batthyány terjessze a képviselőház honvédelmi bizottmánya elé, s ott határozzanak arról, mi történjen azokkal. Miután a miniszterelnök minden nap este 6-kor szokott találkozni a bizottmány tagjaival, az ott történetekről a bizottmány a 27-én délelőtti 10 órákor tartandó ülésben tájékoztathatja a Házat.

Nyáry azonban úgy vélte, nem kellene ilyen hosszan várni a levelek ismertetésével, a bizottmány akár már aznap este 8 órákor közölhetné azokat a Házzal. „Ezen dolog iránt fölvilágosodni minél előbb szükséges, szükséges tudni, nem vétkes-e a dinasztia, mert eddig egész világossággal nem lehet mondani, hogy nem vétkes.” Ha nem, akkor a dinasztia is értesíteni kell, „hogy magát az árulás elől óvhasssa; a nemzet is fogja tudni, mit tenni jónak

¹⁹ Lásd: Horváth Vilmos 1848. szeptember 26-i jelentéseit Batthyány Lajoshoz és Csány Lászlóhoz, közli őket: Hermann Róbert – Molnár András (szerk.): *Nagykanizsa és környéke 1848-1849-ben. Okmánytár.* Nagykanizsa, 2000. 1. köt. 172–174.

lát, de a dinasztia érdekének tekintetéből is szükségesnek tartom e levelek világosságra hozni”.

A tárgyhoz még jó néhányan hozzászóltak: volt, aki valamennyi levél közzétételét óhajtotta; mások a kormány, illetve a bizottmány belátására bízták volna, hogy mely levelek tartalmát tudatja és melyekét nem. Volt, aki azzal érvelt, hogy a honvédelmi bizottmányt éppen azért választották, hogy ilyen ügyekben eljárjon. Pázmándy is pontosította szavait, mondván, nem azt állította, hogy a levelekben vannak stratégiai jellegű információk, hanem azt, hogy lehetnek. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a levelek sokasága miatt egyáltalán nem biztos, hogy a miniszterelnök és a bizottmány este 8 órára végez azok átvizsgálásával. Kazinczy Gábor képviselő egyenesen úgy vélekedett, hogy az elfogott levelek ügyét meg sem kellett volna említeni a Ház előtt, mert már a korábbi időszakban is sokszor próbáltak „dobbal nyulat fogni”, azaz katonai kérdésekről nyilvános felvilágosítást kapni. Noha volt, aki szavazást akart a levelek ismertetésének időpontját illetően, Pázmándy azzal zárta le a vitát, hogy miután Batthyánnak nincs szándéka eltitkolni a leveleket, „mennyre azoknak közlése a nyilvánosság elébe való”, ha a honvédelmi bizottmány szükségesnek tartja, még aznap este ülést tarthatnak; ha nem, akkor másnap reggel 10 órakor lesz ülés.²⁰

Aznapi már nem tartottak ülést, a másnap, szeptember 27-én reggel 10 órakor tartott ülésen Pázmándy közölte, hogy Batthyány előző nap ismertette a honvédelmi bizottmánynál az elfogott leveleket, s ezek közül hármat fognak felolvasni a Ház előtt, „minthogy csak ezen három bír diplomaticai fontossággal, a többiek csak felvilágosítást adnak némely tárgyakra, s felolvasásukat sem a választmány, sem miniszterelnök úr nem tartotta fontosnak, hanem ki fognak nyomtatni”.

A három felolvasott levél közül az elsőt Jellačić Latournak írta szeptember 23-án. „Bármennyire hálás vagyok is kegyes gondoskodásáért és minapi pénzküldeményéért, éppoly sürgősen kénytelen vagyok felkérni Excellenciádat egy kellő költségalap küldésére a nálam levő tábori hadműködési pénztár számára” – írta a bán. A levélben arra hivatkozott, hogy seregével „Ausztia közös ügyéért” tevékenykedik, s ezért „az általam Ausztia jogainak érvényesítése érdekében megkezdett hadműveleteknél a cs. kir. hadügyminisztérium segélyére számítok, sőt e támogatásra számítani jogosítva is vagyok”, már csak azért is, mert ha ez elmarad, annak „úgy az országra, mint hadseregemre, de sőt az egész osztrák birodalomra a legborzasztóbb következhetséi lehetnének”.²¹ A második levelet Rodein cs. kir. őrnagy írta szintén Latourhoz (aki mellel a nagybátyja volt), s a hadjárat célját Pest elfoglalásában és a Kossuth vezette demagógok szétkergetésében jelölte meg.²² A harmadik levelet szintén Jellačić írta bizalmasához, Franz (Franjo) Kulmer báróhoz Bécsbe. Ebben panaszkodott amiatt, hogy nem kapott nyílt támogatást Bécsből. „Azzal bíztattak – írta –, hogy seregeim, mihelyt Magyarországon leszek, rendes kincstári ellátásban részesülnek, s engem mindenben istápolni fognak. Hídszereket s tizenkétfontos lovas ágyúüteget is ígértek, ezt sem kaptam.”²³

A levelek felolvasása után Kubinyi Ferenc javasolta valamennyi kinyomtatását, amihez Zákó István hozzátette: a levelekről tájékoztassák az osztrák közvéleményt is, „hogy tud-

²⁰ Az ülés jegyzőkönyvét feltűnően rövid kivonatban közli Pap Dénes: *A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban*. I-II. köt. 2. kiadás. Pest, 1866., 1881. 2. köt. 298–300.

²¹ Közli Pap Dénes: *Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848–1849*. Pest, 1869. 2. köt. 47–49.

²² Papp: *Okmánytár*, II. 49–51.

²³ Papp: *Okmánytár*, II. 51–53.

hassa Ausztria, honnét ered finánc-deficitje, hogy tudja, pénzt hova használják, hadd tudja, hogy itt a demokráciának lenyűgözése és az oligarchiának felállítása céloztatik”.²⁴

Batthyány ebben az értelemben intézkedett, s a szeptember 28-i hivatalos *Közlöny* mellékleteként a képviselőház által ismertettekkel együtt összesen 14 zsákmányolt levelet tett közzé, amelyben részint a bán, részint tisztjei nyíltan szóltak a hadjárat céljairól, illetve a horvát hadsereg magyarországi pusztításairól.

A német nyelvű mellékletből Batthyány 600 példányt küldött Pulszky Ferencnek, a bécsi magyar külügyminisztérium államtitkárának terjesztés végett. Pulszky már szeptember 29-én jelentette a miniszterelnöknek a nyomtatványok kiosztását azzal, hogy „a szennáció, melyet tesznek, leírhatatlan”.²⁵

Jellačić hadjárata aggodalomba ejtette az osztrák közvéleményt is. Mindenki tudta, hogy ha a bánnak sikerül legyőznie a magyarokat, az osztrák alkotmányosság is veszélybe kerül. A bécsi demokratikus sajtó – amelynek egy része korábban nem túlzottan rokon-szenvezett a magyarokkal – a bán támadása után arról cikkezett, hogy a horvátok győzelme a birodalmat a szlávok kezébe adná. Latour már korábban gyanúba került, hogy támogatja Jellačićot, ám ezt mindannyiszor tagadta. Így aztán a levelek közzététele valószínűs bombaként robbant, s a parlamentben szeptember 30-án Borrosch képviselő interpellálta is a hadügyminisztert az ügyben. Latour azonban azzal igyekezett elütni a dolgot, hogy Jellačić levelét nem kapta meg, s hogy küldött ugyan pénzt, összesen 280 000 forintot a bánnak, de csak a katonák fizetésére, s a bán ismételt sürgetései ellenére is azt válaszolta neki, hogy mindaddig, amíg a magyar kormány törvényes talajon áll, nem küldhet neki csapatokat és tűzértséget.²⁶ A többség tetszéssel fogadta a hadügyminiszter válaszát, azonban Löhrer képviselő az adótörvény vitájában ismét érintette a dolgot, s hosszan fejtegette, hogy a kormányzat a titkos pénzküldésekkel megsértette az alkotmányos és parlamenti kormányzás szabályait. Löhrer szónoklata olyan logikus és annyira elsőpró volt, hogy a parlament jobboldali többsége az ülések azonnali elnapolása mellett döntött.²⁷

Ez azonban még csak a kezdet volt. Az elkövetkező napokban Latour egymás után kapta a sajtótámadásokat: nyilvános hazugsággal s Jellačić egyértelmű támogatásával vádolták. Latour válasza sem segített a dolgon, sőt, miután meglehetősen durván utasította vissza a vádakokat anélkül, hogy meg tudta volna cáfolni azokat, még a jobboldali sajtó is erőtlennek és kevésbé meggyőzőnek ítélte védekezését. A radikális lapok egyike miniszteri kötelességének megszegésével vádolta, hozzátéve, hogy „ez a hadügyminiszter még szabadon jár

²⁴ Kivonatolva közli Pap: *A magyar nemzetgyűlés*, II. 301–303.

²⁵ Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, II. k. 1650.

²⁶ *Verhandlungen des österreichischen Reichstages nach der stenographischen Aufnahme*. Wien, 1848. Zweiter Band, 644–646. <https://books.google.hu/books?id=1kgfAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (letöltve: 2017. ápr. 25.)

²⁷ *Verhandlungen des österreichischen Reichstages*, 659–660. A vitáról a *Közlöny* 1848. október 5-i, 118. száma is beszámolt az 595. oldalon. Az október 6-i, 119. szám ismertette az Allgemeine Oesterreichische Zeitung Latour bíráló cikkét a 600. oldalon. Vö. Helfert, Josef Alexander: *Aufzeichnungen und Erinnerungen aus jungen Jahren. Im Wiener konstituierenden Reichstag Juli bis Oktober 1848*. Wien, 1904. 235–236.; Zenker, E. V.: *Geschichte der Wiener Journalistik während des Jahres 1848. Geschichte der Wiener Journalistik. Ein Beitrag zur deutschen Culturgeschichte*. II. Band. Wien–Leipzig, 1893. 112–113.; Bach, Maximilian: *Geschichte der Wiener Revolution im Jahre 1848*. Wien, 1898. 697–698.; Rath, R. John: *The Viennese Revolution of 1848*. New York, 1969. 321–323.

Bécs utcáin, és a nép és a birodalmi gyűlés hallgatásba merül”.²⁸ Az így keltett felháborodásnak komoly szerepe volt az október 6-i bécsi forradalom kitörésében és Latour halálában. A hadügyminiszter halála azt az egyszerű, de gyakran elfeledett igazságot bizonyította, hogy még a politikában sem lehet folyamatosan hazudni. Mert a hazugságnak néha igen kellemetlen következményei vannak...

Egy közzé nem tett levél

A magyar képviselőházban szeptember 26-án lezajlott vitában Pázmándy láthatólag arra törekedett, hogy megakadályozza a levelek válogatás nélkül történő közzétételét; Nyáry pedig éppen ezt próbálta elérni. Noha a bizottmány által megvizsgált és közzétett levelek egyelőre csak az osztrák kormány, azon belül is a hadügyminisztérium „bűnösségét” bizonyították, Nyáry tett egy célzást, amely joggal üthetett szöveget sokak fejébe. Tudniillik azt jelezte, elképzelhető, hogy az elfogott levelek magát az uralkodóházat is kompromittálják.

Nem kellett hozzá sok idő, hogy ez a célzás határozottabb megfogalmazást nyerjen. 1848. október 3-án a képviselőház ülésében Irinyi József képviselő arról érdeklődött Pázmándytól, igaz-e vagy nem, vagy csupán nincs róla tudomás, hogy az elmúlt napokban Jellačićtól elfogott levelek között „Jellačićnak egy szerelmes levele volna Zsófia főhercegasszonyhoz, melyben élvezett kegyeiért ígéri, hogy Magyarország szabadságát meg fogja dönteni”.

Pázmándy azt válaszolta, hogy az elfogott levelek száma ugyan több százra rúg, de ezekből Csány László kormánybiztos eddig 18 darabot küldött be. (Ezekből jelent meg 14 darab a *Közlönyben*.) Azok között, amelyeket ő olvasott, nem volt ilyen levél. „Miután Zichy Ödön Fejér vármegyében Jellačić által kinevezett főispán elfogatott, és miután őrajta – a körülményeket nem tudom, mily eljárás után, de igen nyomos okoknál fogva – a rögtönítélet végrehajtatott, azt mondják a táborban, hogy őnála találtatott volna valami ily levél Zsófia hercegasszonytól.” Azonban a honvédelmi bizottmány által eddig közölt levelek között ilyen nem volt, s ő, Pázmándy a táborban léte alkalmával „azon uraktól, kik a dolog iránt körülményesen értesültek”, azt hallotta, „hogy Zichy Ödön utoljára szaggatott össze némi levelet, de a darabokból sem Zsófia hercegasszony nevét kiolvasni nem lehetett, sem az nem tűnt ki, hogy a levél tőle való”.²⁹ A másnapi ülésen az elkészült jegyzőkönyvből több képviselő ki akarta hagyni a Jellačićnak Zsófiához intézett levelére vonatkozó részt, de miután Irinyi ragaszkodott hozzá, s ebben Kállay Ödön is támogatta, a vitatott passzus végül megmaradt.³⁰

Október 4-én újabb 226 levél került Jellačić tábori postájából magyar kézre. Ezeket Csány László kormánybiztos még aznap Budapestre küldte, s Pázmándy a képviselőház ok-

²⁸ Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Magyar Századok. Budapest, 1958. 1. köt. 413.; Helfert, Joseph Alexander: *Die Wiener Journalistik im Jahre 1848*. Wien, 1877. [Reprint: Hildesheim, 1977.] 213–215.; Dunder, W. G.: *Denkschrift über die Wiener October-Revolution*. Wien, 1849. 34–35.; Zenker: *Geschichte der Wiener Journalistik*, 113–117.; Károlyi Árpád: *Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok. Budapest, 1932. 1. köt. 32., 493–494. (innen az idézet); Kiszling, Rudolf: *Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848–1849*. Mit Beiträgen von M. Ehn, G. Hubka und Eduard Steinitz. Wien, 1948. Bd. 1. 237.

²⁹ *Közlöny*, 1848. október 5. 117. sz. 594–595. Kivonatossan közli Pap: *A magyar nemzetgyűlés*, II. 337–341.

³⁰ *Közlöny*, 1848. október 6. 118. sz. 599. Kivonatossan közli Pap: *A magyar nemzetgyűlés*, II. 337–341.

tóber 5-én reggel 10 órakor tartott ülésében beszámolt arról, hogy a honvédelmi bizottmány határozata értelmében az elfogott levelek közül a fontosabbakat és érdekesebbeket közzé fogják tenni.³¹

Ez meg is történt, a *Közlöny* október 7-i és 8-i, 119–120. számainak mellékleteként összesen 34 levelet tettek közzé teljes egészében vagy kivonatban. Természetesen ezek között sem volt olyan, amit Jellačić írt volna Zsófia főhercegnőnek, pótlékként azonban a közönség olvashatta Jellačić egyik hadosztályparancsnokának, Johann Kempen von Fichtenstamm vezérőrnagynak a levelét Zsófiához – igaz, ez a Zsófia nem az a Zsófia volt, hanem Kempen felesége.³²

A hír terjedését mutatja a Gyulay Lajos által feljegyzett „élc” is. „Jellačićot, Sophia hercegasszony különösen pártolja úgymond a rossz világ, és ebből készült az élc, melyet nem tehetek hogy be ne jegyeznek: E szóban vagy névben »Hurbán« [Josef Miloslav Hurban, a szlovák felkelők vezetője] benne van az egész bágázsiának neve, benne van a Sophiáé (Hur) [kurva] benne van a Jellačićé (bán) benne a Hurbán és Urbán. [Karl Urban alezredes, az észak-erdélyi román határőrök parancsnoka].”³³ Október 8-án szintén ő jegyezte fel naplójába, hogy a király „nagyraívó sógorasszonya, Sophia hercegné szeretné férjét trónra lépíteni, hogy maga császárné lehessen, és országán zsarnokoskodjék”.³⁴

Ugyanebben az időszakban Bezerédj István képviselő, Batthyány barátja levelet írt Batthyáynak, amelyben felszólította, hogy a baloldal lapjainak gyanúsításait megcáfolandó adjon magyarázatot szeptember 27-én Budapestről történt távozása utáni tevékenységéről. Batthyány ezt október 14-én Hegyfaluból írott (pontosabban, lovasbalesete miatt diktált) levelében meg is tette. Ebben mintegy mellesleg közölte, hogy vannak még nála hivatalos iratok, többek között „az elfogott levelekből is egynéhány”.³⁵

Bezerédj közölte a levelet többek között Kossuthtal és az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) tagjaival is.³⁶ A levél kivonata megjelent október 18-án a *Kossuth Hirlapja*, majd 19-én a *Pesti Hirlap* és a *Nemzeti* hasábjain, illetve a német nyelvű sajtóban is. Október 27-én az OHB Szemere Bertalan által fogalmazott s Nyáry Pál által aláírt levélben kérte Batthyányt a levelében említett „néhány fontos elfogott levelek” s egyéb hivatalos iratok beküldésére.³⁷ Batthyány az iratokat ikervári tisztartója útján megküldte Szombathelyre, s onnan Békassy Imre és Széll József november 13-án továbbították azokat az OHB-nak – a Zsófiához intézett levél azonban nem volt köztük.³⁸

De vajon létezett-e egyáltalán? Joseph Andrew Blackwell, aki az 1840-es évek óta többször járt Magyarországon a brit kormány (fél)hivatalos ügynökeként, s aki jó kapcsolatokat

³¹ *Közlöny*, 1848. október 7. 119. sz. 601–603. Kivonatossal közli Pap: *A magyar nemzetgyűlés*, II. k. 348–349. A hír ebben a formában tovább is terjedt. Lásd: Holló Pál – Holló Dénes, Vác, 1848. okt. 8. Közli V. Waldapfel: *A forradalom és szabadságharc levelestára*, II. 181–183.

³² Kivonatossal magyar fordításban közli Pap: *Okmánytár*, II. 55–56. A többi közzétett levelet szintén ez a kiadvány közli.

³³ *Gyulay Lajos naplója*, II. 165.

³⁴ *Gyulay Lajos naplója*, II. 167.

³⁵ Közli Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai, II. 1658–1661.

³⁶ Lásd erre Bezerédj 1848. október 16-i válaszát, közli Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, II. 1662–1664.

³⁷ Közli Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai, II. 1665.

³⁸ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár. (a továbbiakban: MNL OL) H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, Kormányzóelnökség iratai. 1848:3443. Összesen 51 tétel, de a mellékletekkel együtt jóval több irat az 148. június–szeptember közötti időszakból. Vö. Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai, II. 1665.

ápolta a magyar liberális ellenzék tagjaival, 1851 áprilisában azt írta Palmerston brit külügyminiszternek, hogy Kossuth azzal vádolta Batthyányt, hogy Jellačić Zsófiához írott levelét vagy visszatartotta, vagy megsemmisítette. Ezt Batthyány állítólag el is ismerte, de kijelentette volna, hogy nem járul hozzá egy olyan levél közléséhez, amelyet „a királyi család egyik tagja elleni inzultusnak lehet tekinteni”.³⁹

A kérdés csupán az, hogy mikor tehetett Kossuth szemrehányást a miniszterelnöknek. 1848. szeptember 25-én vagy 26-án, amikor az elfogott levelek Budapestre érkeztek, aligha, hiszen Kossuth szeptember 24. óta alföldi toborzóúton volt. Szeptember 27-én sem, hiszen Batthyány kora délután utazott el a sukorói táborba, Kossuth pedig az esti órákban tért vissza a fővárosba. Ezt követően legközelebb 1848 decemberében találkozhattak, amikor Batthyány újra megválasztott képviselőként ismét a fővárosba utazott.

A karikatúrák

A Jellačić által Zsófiához írott levél híre azonban nem csak Budapesten terjedt el. Nem tudni, hogy a Pulszky által közzétett levelek vagy az általános dinasztiaellenes hangulat okozta-e, de tény, hogy az október 6-i bécsi forradalmat követő hetekben több olyan obszcén karikatúra is megjelent Bécsben, amely a főhercegnőt és a bán pornográf pózban ábrázolta. Az egyik Jellačić hátulról közöszl Zsófiával; a másikon a főhercegnő a bán előtt térdepelve, annak nemi szervét fogja, miközben rajongva néz a hadvezérre; a harmadikon pedig mindketten egy istállóban ülnek, Jellačić méretes bikaként, méretes szerszámmal, amelyet Zsófia téhenként simogat.⁴⁰

A bécsi forradalom időszakában nemcsak ezek az obszcén karikatúrák jelentek meg (a forradalmi nők különböző ténykedéseit egész sorozat ábrázolta), de az uralkodóházat ért efféle „inzultusra” más példát nem tudunk.⁴¹ A karikatúrák – legkésőbb a forradalom leverése után – nyilván eljutottak a legfelsőbb helyekre is, s csak növelhették a főhercegasszonynak a magyarok s különösen Batthyány iránt érzett gyűlöletét. Valószínűleg az osztórák katonai hatóságok is azért kutattak olyan lelkesen Batthyány iratai után, mert ezt a levelet (is) keresték – még ha a nyomozók nem is tudták, mit kell keresniük.

Szelidebb formában, Jellačićot horvát vitézként, Zsófiát markatányosnőként ábrázolva utalt a feltételezett viszonyra a „Wallenstein táborba Bécs előtt” című karikatúra⁴² vagy a Jellačić sorsát a kinevezéstől a remélt akasztófaig bemutató képsorozat is, amelynek egyik kockáján a bán Zsófia előtt térdepel.⁴³ De megjelenik ez a motívum a Jellačić betörését követően kialakult válsághelyzetet tükröző, „Szabadság, egyenlőség, testvériség!” feliratú ké-

³⁹ Haraszi-Taylor Éva – Urbán Aladár (szerk.): *Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetése 1843–1851*. Fordította Katona Ágnes. Bibliotheca Historica. Budapest, 1989. 271.

⁴⁰ Közli őket Hermann: *A főhercegnő és a bán intim pózban*, 56–63.

⁴¹ Lásd például a Demokratikus Nőegylet (*Demokratische Frauenverein*) feloszlását ábrázoló karikatúrát, közli Hauch, Gabriella: *Die Wiener Achtundvierzigerinnen*. In: 1848 „das tolle Jahr”. Chronologie einer Revolution. 241. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien 24. September bis 29. November 1998. Red. von Walter Öhlinger. Wien, 1998. 50.

⁴² Rózsa György – Spira György: *Negyvennyolc a kortársak szemével*. Budapest, 1973. 232–233. 409. kép; Kincses Katalin Mária: *Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc korabeli ábrázolásokon. Politikai és hadi eseményekről készült metszetek és litográfiák. A Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményének műtárgykatalógusa – Die Revolution und der Freiheitskampf 1848/49 auf zeitgenössischen Darstellungen – Schnitte und Lithographien über politische und Kriegereignisse. – Kunstobjektkatalog der Kunsthistorischen Sammlung des Kriegshistorischen Museums*. Budapest, 2010. 76. 98. kép.

⁴³ Rózsa-Spira: *Negyvennyolc*, 202–203. 359. kép.

pen is, amelyen Teleki Ádám gróf, vezérőrnagy ölelő karokkal fogadja a csapatai élén horvát nemzeti öltözetben érkező bánt, miközben a háttérben a magyar csapatok „Szabadság” feliratú zászló, a horvátok pedig *Manifest. Mein lieber Jelacic* kezdetű királyi kézirat alatt ölik egymást. Ebből egy példányt Teleki tart a kezében, miközben a bán zsebéből Zsófia főhercegnő levele kandikál ki.⁴⁴

Jókai verziója

Jellačić és Zsófia kapcsolata október elejétől, a nyílt szakítástól kezdve állandó témáját képezte a hazai lapoknak is. Sőt Jókai Mór, az *Életképek* szerkesztője a folyóirat 1848. november 5-i számában *Pan Jelasicz* címmel egy négy énekre tervezett hősköltemény közreadását kezdte meg. (A lapnak ez a száma egy héttel az október 30-i schwechati csatavesztés után jelent meg. A további két folytatást november 12-én és 19-én közölte a lap.)⁴⁵

A költeményt „ő császári királyi apostoli jérusálemi fenségének, Sofia Friderika Dorothea főhercegasszonynak, a keresztes pók rend nagymesternéjének, új Illyria [Nagy-Horvátország] védszentjének, ő császári királyi apostoli jérusálemi felsége, I. és V. és o Ferdinánd száraz dajkájának, a nagynak, a dicsőnek, a messze elfutottnak, a hős szalmaözegegyének” ajánlotta „hódolata és bámulata zálogául”. Jókai azzal ajánlotta a verset a főhercegnő figyelmébe, hogy abban „Le van írva a nagy hősnek [Jellačićnak] / Járása és kelése, / Ruházatja, fegyverzete, / Nagy puskája, nagy kése: / Mikkel részint szíved táján, / Résztint pákozdi csatáján / Szörnyű sebeket vágott.” Továbbá a költeményben „Le van írva hő szerelme, / Mellyel irántad ége. / Hős serege, diadala, / Vezéri dicsősége.” Ugyanakkor egyvalamiről hallgatnia kellett: „Bár ide tehettem volna / Az ischli pásztorórát, / Melyben magas kegyeidet / A merész hősr szórád. / De bizonyos oknál fogva / Ezt az egyet még titokba / Kell az egyszer tartanom.”

Noha a bán és Zsófia találkozójára nem Bad Ischl-ben, hanem Innsbruckban került sor, Jókai mégis ischli pásztorórát említ. Vajon miért? Nos, tudjuk, hogy Zsófia és Ferenc Ferdinánd házassága hosszú ideig gyermektelen maradt, és Zsófiának egy bad ischl-i fürdőkúra után sikerült teherbe esnie: ekkor fogant meg Ferenc József. A helyszín áthelyezése tehát több mint célzatos: a költő mintegy azt sugalmazta, hogy Ferenc József nem Ferenc Károly, hanem Jellačić gyermeke.

Az első énekben Jókai beszámol Ferdinánd császár és király betegségéről. Általános nyavalya a Habsburg-családban, írja, „hogy víz terem a fejükben, / hol másnál agvelő van”, s őfelsége fejében is „elfér egy kis halastó”. A császár legfőbb baja azonban „feketesárgasága”, valamint a gyomrát terhelő, ezer milliónyi „meg nem emésztett adóság” volt. Miután hiába purgálták, a kamarilla levegőváltozást tanácsolt neki, annál is inkább, mert időközben nagyon elterjedt „a szabadság-kolerának/királypusztító nedve”, amitől, ha megkapja, még a császár is republikánus lesz. Így került az udvarral Ischl-be. A magával vitt legsúlyosabb „bagázsia” maga Zsófia volt, „ki mellőle nem tágitott, / Bár a császár néha itt-ott / Eszére akart térni”.

A történet kezdetén, délután négy órakor Zsófia szobájába vonult imádkozni. Ezalatt Ferdinándnál kihallgatásra jelentkezik két magyar miniszter. Egyikük, a „felleghajtó” szakállú valószínűleg Batthyány Lajos, a másik, aki szintén úr, csak „zsebbeli kiadásban”, talán Eötvös József. A két úr hosszan elbeszélget a császárral, s arra kéri, jöjjön Magyarország-

⁴⁴ Rózsa-Spira: *Negyvennyolc*, 208–209. 366. kép.

⁴⁵ A hősköltemény újrakiadása még várat magára. Egy részletét újraközölte Waldapfel József: *Jókai Mór ismeretlen forradalmi szatírája*. Csillag, 2. évf. (1948) 5. sz. 33–39.

ra, aki meg is ígérte, azzal, hogy előbb még beszél az ágyával (ti. Zsófiával). A két miniszter végül arra kéri a császárt, hogy lépjen fel a „zsványcéhmaster” horvát bán ellen. Ferdinánd ezt meg is ígéri, mondván, jól ismeri azt az embert, aki nála is sokat jár. „Nojszen jöj-jön csak elébem, / Megtanítom, úgy segéljen / Őt kesztyűbe dudálni.”

A magyarok távoztával „deus ex masina” [!] megjelenik az addig a kulcslyukon át hallgatózó Zsófia, s leteremti a császárt, mondván, százszor megmondta neki, ha ő nincs itt, ne engedjen be magához senkit, s ha mégis bejönne valaki, „hadd lármázzon, hadd pörölgjön, / Kend ne ügyeljen reá.” Most pedig mit csinált? „Az én kedves kis bánom / Ellen mandátumot irat.” Ferdinánd mentegetőzni kezd, valamivel be kellett tömnie a magyarok száját. „De ha nehezedre esik: / Hogy nekik írást adtam; Adhatunk azt a bánnak is / Akár hatot miattam. / Amott a bánt lepiszkoljuk, / Itten majd felmagasztaljuk / S egynek sem lesz panasza.” Zsófiának ennyi ész láttán eláll szeme-szája, s megenyhülve behozza a császár teáját. Ferdinánd megissza a teát, majd Zsófia ölébe hajtva fejét elalszik.

Egyszer csak az ágy alól kimászik egy irtózatoss külsejű katona. Zsófia felsikolt, mire az ismeretlen így szól hozzá: „Mit kajabálsz, szívem Sófi? / Kincsem, galambom, cucám, / Nemzeti öltözetemen / Talán nem is ismeresz rám? / Én vagyok az, szívem Sófi, / Szeretőd, Jelasicz Józsi, / Ismerj rám az orromrul.” Zsófia tettetett haraggal támad rá, mondván, hogy mit ijesztgeti őt, s megfenyegeti, hogy ha még egyszer így jelenik meg, ráuszítja a kutyát. A bán csendre inti, még felébresztik a császárt, de Zsófia megnyugtatja. Ezután herbatéával kínálja a bánt, aki inkább pálinkát kér, majd hosszan beszámol eddigi hőstetteiről. Már-már összelelednek, amikor nádparipáján lovagolva, megjelenik a kis Ferenc József. Zsófia ráripakodik, hogy legyen csendben és játszon, az ifjú főherceg pedig a nála lévő papírkatonákkal háborúsdit kezd játszani. Miután ollóval levágja a fejüket, megkérdezi az anyját, hogy „majd ha nagy leszek, igazi / Embert fogok így nyakazni?” Zsófia mérgelődik a félbeszakadt pásztoróra miatt, s hajnali randevút ígér a bánnak: „Hanem ’iszen hajnal előtt, / Még mielőtt pitymallik / Bejöhet kend az ablakon / Ha semmi nesz nem hallik. [...] Akkor aztán megvitassuk / A félbeszakadt dolgot, / Reggel tisztább is az eszem, / Mindent jobban megoldok.” Jellačić tehát távozik, de előtte Ferenc József neki ajándékozza a papírkatonáit. Zsófia csókot dob utána, s rövidesen felébred a császár. „Rossz álomom volt; – azt álmodtam: / Hogy *igazi császár* voltam: Ugyan jó, hogy csak álom.”

Az első ének ezzel véget ért. A második ének első része december 3-án látott napvilágot. Ez Jellačić magyarországi hadjáratának krónikája, pontosabban maga a seregszemle, a bán haderejének karikaturisztikus bemutatása. Ezután háromhetes szünet következett, s a folytatás csak a lap december 31-i számában látott napvilágot. Ekkor a cs. kir. főszereg már két hete betört a Dunántúlra, s megközelítette a fővárost is. Jókai tehát gyorsan befejezte a hőskölteményt a második énekkel. A bán beszédet mond a Dráván átkelő csapatainak, lova az átkelés közben megmakacsolja magát, és leveti lovasát, majd megindul a hadjárat, amelynek eseményeit tíz versszakban foglalja össze addig a pillanatig, amíg a bán csapatai elhagyták az országot.

Nem ez volt azonban az egyetlen, Zsófiát, Ferdinándot, Ferenc Józsefet vagy Jellačićot bíráló s Jókai által jegyzett írás az *Életképek* hasábjain. Már az életképek július 30-i számában fiktív tudósítást közölt a „Jövő hét nemtomhanyadikán a Rákoson készülendő operaházban” bemutatandó, „A rákok Magyarországon vagy az insprucki hercegasszony” című „nagyszerű tragikomikai előadás”-ról.⁴⁶ Augusztus 27-én a „Diplomaticus szakácskönyv” című írásában az „Intrikus libamáj” receptjét közölte: „Végy egy élemedett hercegasszonyt, engedj neki álmodni egy kicsinyt, pácold be nagyravágyással, hizlald embervérrel, szórd

⁴⁶ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 267–270.

meg népek átkaival, s ha meghal, balzsamozd be szívét és gyomrát és építtess neki templomot.”⁴⁷ Szeptember 17-én „Az ildomos szélkakas” című írásában utalt a bán és Zsófia találkozójára.⁴⁸ Október 22-én a „Jellasics közlönye” című írásban ismertette a bán által Zsófia („Dame Sophie von Höllenbrut”) számára kiadott útlevelet: „Származási helye: Pokolfélegyháza – Vallása: méregkeverő – Életideje: vén, mint a munkácsi vár – Feje: ötszegletű – Szíve nincs – Lábai: lúdlábak – Testalkata: gömböc – Orra: vasból – Mestersége – háborúcsinálás. – Utazik: a pokolba. – Kéretik: mindenki, hogy fel ne tartóztassa. – Úti kísérete: Csibéné [Cibini] asszony státustitkár és Bibicz [Pipitz] úr csizmatisztító. – Kiadta báró Jelasics princepsz ex stirpe fugitivi asini [herceg a menekülő számár nemzetségből].”⁴⁹

Október 29-én az „Újabbkori Mythologia Vén gyermeke számára” című írásában Héra/Juno szerepét osztotta rá. Az írás szerint „férjét szerelmi kocódások következtében, meg szokta pofozni”, amiért egy alkalommal Ferenc császár kolostorba csukatta. Az ő halálát követően „adta össze magát Marssal, a hadak Istenével kit idelehn Jellasicsak is neveztek, s voltak vele sok szép pásztorórái, miket azonban felfedezni nem lehetne anélkül, hogy az ember egyszersmind az arcát el ne fedezze.” Jókai szerint „a gyöngye fejű Jupitert”, azaz Ferdinánd császárt és királyt „sok rosszra rávette” – többek között a magyarok elleni fellépésre.⁵⁰

Ugyanebben a számban a „Jellasics közlönye” című írásában a bán így búcsúzik a hercegnőtől: „És te óh életem napjainak megédesítője, szépséges hercegasszony, Zsófi. – Nem mondom meg neked: hogy hová megyek, mert attul tartok: hogy utánam jössz. – Szerelmem zálogául átengedem neked, kik utolsó percemig sem hagytak el, leghűségesebb hitelezőimet. – Ha merész álmaink reménye teljesülésbe menne, – kereszteltesd őt apja nevére Józsefnek.”⁵¹ Ugyanebben a számban az „Országjárás” című írásában Zsófia állítólagos bajorországi látogatását azzal kommentálta, hogy „mióta Lola Montezt [a bajor király szeretőjét] elkergették a müncheniek, az ilyen fajta hölgyek keresetének ott is vége van”.⁵²

November 19-én a lap Charivari című rovatában az ABC-sorrendben közölt hírek között a Zs betű természetesen Zsófiának jutott: „Zsófia hercegasszony szemlátomást hízik. Szegénynek mi baja lehet? Tán csak nem evett státusadósságot, hogy azok nőnének meg anynyira a gyomrában?”⁵³

November 26-án Zsófia november 4-i ezüstlakodalmáról közölt fiktív hírt. Ebben egyesesen „papiros lakodalomnak” (azaz el nem hált házasságnak) nevezi a frigyet. De ha valaki nem értené, Jókai folytatja: „A vőfély báró Jelasics József volt, s mint az udvari krónika tudósít: az ezüst menyasszony a szertartás alkalmával hogy, hogy nem, össze találta confundálni a vőfélyt a vőlegénnyel.” Majd így folytatja: „Szemtanúk oda módosítják ezt a hírt: hogy egy konfúzió nem a szertartás alatt, hanem sokkal későbbben történt.” Azaz Zsófia Jellačićsal hált el a házasságot – tehát ő Ferenc József főherceg apja.⁵⁴

December 3-án arról számolt be, hogy Zsófia főhercegnő „két új vitézi rendet alapított”. Ezek egyike az „arany szarvas”, másika az „arany papucs” rendje. Az utóbbit azon hölgyek kapják: kik férjeik mellett kedves rebelliseket tartanak; az elsőbbit az olyan férjek, kik

⁴⁷ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 308.

⁴⁸ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 324.

⁴⁹ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 377–378.

⁵⁰ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 389–390.

⁵¹ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 393–394.

⁵² Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 399.

⁵³ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 428.

⁵⁴ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 433–434.

megengedik kedves feleségeiknek: hogy kedves rebelliseket tartsanak.” Az arany papucs rend nagymesternéje maga az alapító, az arany szarv é „természetesen” Ferenc Károly.⁵⁵

Sőt, az ifjú szerkesztő később, 1849-ben Debrecenben az *Esti Lapok* hasábjain sem fogta vissza a tollát, ha a dinasztjáról volt szó. Amikor 1875-ben, immáron a kiegyezés után összeállította a „forradalom alatt írt művei”-nek kötetét, abba sem került bele sem a – költői teljesítményként kétségkívül gyengécske – hősköltemény s a forradalmi publicisztika néhány akkor már „korszerűtlenül” radikális darabja.⁵⁶

Az eltűnt nyomtatvány nyomában – Jókai komáromi menlevele

A formanyomtatványok végigkísérik az emberi életet. A születési anyakönyv és a halotti bizonyítvány között hasznos és haszontalan formanyomtatványok százait töltjük ki, s töltik ki rólunk. Többségük nem méltó a megőrzésre, némelyikük nélkül viszont nem is létezhetünk.

A formanyomtatványok „eluralgása” a 18. század végén kezdődött, s a múlt század közepén már Európa minden valamennyire is civilizált országában igen jelentős szerepet játszottak a közigazgatás legkülönbözőbb ágaiban. 1849 őszén Magyarországon forgalomba került egy olyan nyomtatvány, német nevén a *Geleitschein*, amelynek birtoklása valóságos életbiztosítást jelentett. A nyolcadrét alakú papíron Bayersfeld császári-királyi hadbiztos aláírásával a következő szöveg szerepelt: „Kísérőlevél részére, ki innen akadálytalanul visszatérhet szülőföldjére, s mint a komáromi helyőrséghez tartozó, személye és vagyona biztonságát illetőleg az annak nyújtott kedvezményekben részesül.”⁵⁷

Ez a nyomtatvány nem véletlenül tett szert ekkora becsre. 1849 augusztusában, a temesvári vereség után a magyar csapatok egymás után adták meg magukat. Szeptember elején megadta magát Pétervárad erődje is, s ettől kezdve már csak Komárom bástyáin lengett magyar zászló. Az erőd parancsnoka, Klapka György tábornok azonban – minden felszólítás ellenére – nem volt hajlandó feltétel nélkül kapitulálni. Előbb a nemzet egészének akart engedményeket kikötni az erőd – a Habsburg-birodalom egyik legjobb és legkorszerűbb táborerődjé – átadása fejében. A győztes fél erre természetesen nem volt hajlandó, sőt feltétel nélküli megadást követelt. Klapka azonban így is elérte, hogy az 1849. szeptember 27-én megkötött átadási szerződés szabad elvonulást és büntetlenséget biztosítson a várórség tagjainak. A várba menekült, politikailag kompromittált személyeknek Klapka honvédtiszti rangot adott; így nekik sem kellett félniük a győztes hatalom bosszújától. A várat elhagyók aztán megkapták az említett *Geleitscheint*.

Sokkal inkább aggódhattak a város azon szülöttei, akiket a szabadságharc vége a várfalain kívül ért. Köztük volt egy huszonnégy éves fiatalember is, foglalkozását tekintve költő, író, lapszerkesztő. Jókai Mór, mert róla van szó, a szó szoros értelmében végigcsinálta a forradalmat és a szabadságharcot. A katasztrófa Aradon érte. Ott volt, amikor Kossuth és a kormány lemondott, amikor Görgei és tisztkara elhatározta a fegyverletételt. Láttá Csány László közlekedés- és közmunkaügyi minisztert, amint elajándékozta értéktárgyait, köztük pisztolyait azoknak, akikről úgy vélte, hogy túl fogják élni őt. Jókai is kért tőle egyet, mire az öregúr szigorúan annyit mondott: „Tedd, de ne mondd!” Kiss Ernő altábornagy megra-

⁵⁵ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 441.

⁵⁶ Jókai Mór *forradalom alatt írt művei*. Budapest, 1875.

⁵⁷ A szöveget németül közli Szinnyi József: *Komárom 1848-49-ben. (Napló-jegyzetek)*. Budapest, 1887. 403., magyar fordításban – többek között – Jókai Mór *levelezése (1833-1859)*. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Kulcsár Adorján. Jókai Mór összes művei. Levelezés I. Budapest, 1971. 344. A *Geleitschein* tucatnyi példánya megtalálható MNL OL R 89. A komáromi várra vonatkozó iratok. 1. csomó.

gadta Jókai karját, s így szólt hozzá: „Önnek neje van!” Jókai felesége ekkor Gyulán volt, s a szerelmes férj elhatározta, hogy visszajut hozzá, ha lehet.

Augusztus 12-ét még Aradon töltötte. Tanácstalanul járkált a város utcáin, amikor egy kocsi állt meg mellette, bakján egy parasztruhás kocsissal: „Gyere, ülj fel Jókai!” Jókai jobban megnézte a kocsist, s Rákóczy Jánosra, Kossuth titkárára ismert benne. Elindultak Gyulára. Itt találkoztak Laborfalvy Rózával és a Nemzeti Színház egy másik csillagával, Schodelnéval. Megbeszélték Rákóczyval, hogy Jókait Borsod megyébe, a Bükkben található Tardonára viszi. Itt lakott Csány Benjáminné, a Nemzeti Színház komikusának, Telepi Györgynek a sógornője. Amikor Jókaiék Tardonára érkeztek, Csányék örömmel adtak menedéket a bajba jutott írónak. Rákóczy János másnap továbbutazott, Jókainé még néhány napig maradt, de augusztus végén ő is visszatért Pestre.⁵⁸

De miért is kellett Jókainak bujdosnia? Hiszen neve nem szerepelt egyetlen körözlevélben sem.⁵⁹ Két dolog miatt is úgy gondolhatta, hogy jobban teszi, ha egy időre eltűnik a hatóságok szeme elől. Az egyik ok a korábban ismertetett, 1848 őszén *Pán Jellasicz* címmel írott humoros hőskölteménye volt, amelyet névvel jegyzett. A másik ok az, hogy 1849-ben előbb az *Esti Lapok*, majd a *Pesti Hírlap* szerkesztőjeként jó néhány alkalommal olyan ki-
fejezések futottak ki a tolla alól, amelyek felségsértőnek minősültek. 1849. május 17-én például „átkozott emlékü dinasztiként” említette a Habsburg-házat.⁶⁰

A veszélyeztetettség hite legalább olyan erős tud lenni, mint maga a veszély. Nem csoda tehát, hogy valahányszor kopogtattak a tardonai ház ajtaján, Jókai azonnal a menekülésre gondolt. A külvilággal a kapcsolatot feleségének levelei jelentették. A levelek meglehetősen gyakorisággal követték egymást. Róza asszony szeptember 5-én már arról írt, hogy I. Ferenc József a hírek szerint „nemsokára kimondja a közbocsánatot”, csak az a baj, hogy a Komáromot védő Klapka nem akarja feladni a várat. Szeptember 8-án Jókai közölte, hogy egyelőre nem megy Pestre, mert azzal ijesztgetik, hogy „így a muszka meg úgy a német”. Róza levelei hetekig kimaradtak, s csak október 24. után tudatta Jókaival, hogy a napokban végeztek ki több politikust és katonát, s ezért Jókai „ne járkáljon sehová”. November 3-án közölte, hogy a kivégzéseket leállították, s hogy előző nap több száz foglyot szabadon engedtek.⁶¹ Jókai azonban a maradás mellett döntött. Csak 1849. december 24-én hagyta el

⁵⁸ Jókai maga is többször összefoglalta életének e szakaszát. Jókai Mór: *Életem legszomorubb napjai (Naplótöredékek)*. In: Jókai Mór: *Cikkek és beszédek*. 6. köt. Válogatta és sajtó alá rendezte Láng József és Rigó László. A jegyzeteket írta Kerényi Ferenc. Budapest, 1975. (1861); Jókai Mór: *Az első ősz hajszálak*. In: Jókai Mór: *Az én életem regénye*. Jókai Mór hátrahagyott művei 5. köt. Budapest, 1912. (1890) 279–282.; Jókai Mór: *Egy napom Gyulán*. Uo. (1898) 277. Egy jegyzet erejéig megemlékezett róla *A barátfalvi lévita* című regényében is: „1849-ben ezen a vidéken egy tíz öl magasságú, alul méternyi átmérőjű bükkfának az ára volt egy ezüst forint. Egy nyáron, egy ősszel, egy télen bujdosam én ezekben az erdőkben, üldözöttje a hatalomnak. Házigazdám, a derék Csányi Béni nemes úr volt, földesúr; hatszáz hold erdő birtokosa. Kis szántóföldjét maga szántotta fiaival. Álnév alatt rejtgettek. Tudta mindenki, hogy bujdosó vagyok; senki sem árult el. A falut Tardonának hívták – ez sincs följegyezve a Karacs térképén. Úgy kerültem erre a vidékre, hogy Telepy Károlynak az atyja innen hozott feleséget, az pedig a Nemzeti Színház tagja volt; ő utasított ide az ismeretlen világrészbe.” Jókai Mór: *A barátfalvi lévita*. S. a. r. Molnár József. Jókai Mór Összes Művei. Budapest, 1969. 96.

⁵⁹ Ezekre lásd: Hermann Róbert: *Megtorlás az 1848-49-es forradalom és szabadságharc után*. Változó Világ 27. Budapest, 1999. 12–14.

⁶⁰ Jókai Mór: *Cikkek és beszédek*. (1849. február 9. – 1849. július 6). Összeállította és sajtó alá rendezte Szekeres László. 3. köt. Budapest, 1980. 262.

⁶¹ Jókai Mór *levelezése*, I. 77., 79., 86., 88–89.

Tardonát Rácz Endre, a község református lelkésze által „a jegyző távollétében” kiadott és Kovács János névre szóló útlevelel.⁶²

Pestre érve továbbra is rejtőzött. Megnyugodva 1850 elején Sajó álnéven már szabadságharcos tárgyú novellákat írt a Szilágyi Sándor által szerkesztett *Magyar Emléklapok*ba is. Ezekből állt össze a *Forradalmi és csataképek* című kötet.

Az írók azonban ritkán viselik el, ha megtörtént kalandjaik nem annyira színesek, mint írásaik. Főleg akkor, ha olyan fantáziával rendelkeznek, mint Jókai. A fikciók írói pedig hajlamosak arra, hogy önnön életüket is regénynek tekintsék. Egy regényben pedig szabadon keveredhet a valóság és a képzelet, az, ami megtörtént, s az, ami megtörténhetett volna. Valamennyien ismerjük az egyszer már elmondott vagy megírt történetek pszichikumát: egy idő után elmosódik bennük a határvonal a tények és a képzelmények között.⁶³

Jókai tehát visszaemlékezésében alaposan kiszínezte megmenekülése történetét. A *Geleitscheint* először testvéréhez, Jókay Károlyhoz írott, 1855. szeptember 14-én kelt levelében említi. A szövegkörnyezet is érdekes: Jókai bátyja 200 pengőforintot követelt öccsén, mire Jókai „egész biográfiával” felelt, s közölte, hogy 1849-ben semmi keresete nem volt, amikor pedig 1850-ben „egy nőm által szerzett komáromi kapitulációs geleitschein védelme alatt” hazatért, 1500 forint adóssága volt. A sorokban megbújik némi burkolt szemrehányás is: tudniillik hogy a Pesten lévő Laborfalvi Róza s nem a Komáromban tartózkodó Jókay Károly szerezte azt a bizonyos *Geleitscheint*...⁶⁴

A *Politikai divatok*ban kezdődik meg a történet kiszínezése. Hargitay Judit bejut a komáromi várba, hogy férjének, Lávay Bélának menlevelet szerezzen. Ennek érdekében mindenféle furfangot elkövet: vágást csináltat a homlokán, s hosszan tervezi, hogyan csinál a bemondott „*einundzwanzig*” évből „*vierundzwanzig*”-ot. Egy a menleveleket osztó bizottmányban ülő ismerős azonban felismeri, s szándékára rájőve férje életkorát írja be a menlevélbe, Juditnak tehát nem kell a hamisítással bajlódnia. Lávay Béla így megmenekül.⁶⁵

A következő lejegyzés csak félig-meddig szól a nyilvánosságnak: 1870. december 6-án művei német nyelvre fordítójához, a lelkes, de kevésbé hozzáértő Kertbeny Károlyhoz írott önéletrajzi levelében említi, hogy Komárom feladásakor „egy egyszerű katonának (Szathmárynak hívták, Szigligeti fivére) eszébe jutott, hogy beírassa nevemet – mint honvédtisztét – a komáromi kapitulánsok lajstromába, majd elvitte a részemre kiállított menlevelet feleségemnek, és ennek a papírdarabkáknak a révén megmenekültem, és veszély nélkül visszatérhettem Pestre”.⁶⁶

1875-ben immár a nyilvánosságnak szánva, a *Forradalom alatt írt művei*hez írott utószavában bujdosásáról így írt: „Csak nőm tudta hollétemet s többször meglátogatott itt, a rossz hírt elhallgatva előttem. A komáromi kapitulációkor Szigligeti [Ede] testvére, honvédnagy az én nevemet is beíratta a kapituláló őrserég közvéitői köz, s nevemre szóló Geleitscheint hozott nőmnek, ki azt maga hozta nekem. A halálbüntetés alól tehát már ki

⁶² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fond V. 775. Jókai Mór személyi okmányai. „Tardona Helysége. Borsod vár[megye] 129.” pecsétel. Fényképmásolatban közli Rózsa-Spira: *Negyvennyolc*, 464. Nyomtatásban közli Jókai Mór levelezése, 1. köt. 344.

⁶³ Vö. legújabban: Porkoláb Tibor: „Üldözöttje a hatalomnak”. Egy fejezet a Jókai-regényből. In: Cséve Anna (szerk.): *A forradalom után. Vereség vagy győzelem?* Budapest, 2001. 86–97.

⁶⁴ Jókai Mór levelezése, I. köt. 155.

⁶⁵ Jókai Mór: *Politikai divatok*. (1862–63). Sajtó alá rendezte Szekeres László. Budapest, 1963. 189., 208–218.

⁶⁶ Jókai Mór levelezése (1860–1875). 2. köt. Összegejtötte és sajtó alá rendezte Oltványi Ambrus. Budapest, 1975. 333., magyar fordítása uo. 776.

voltam szabadítva. De Pestre csak később volt tanácsos visszatérni; akkor is álnév alatt, álöltözetben, idegen útlevéllal, s hónapokig nem hagyhattam el a szobát.”⁶⁷

1879-ben *A látható Isten* című írásában így emlékezik: „Fél évig bujdostam erdőkben, ismeretlen emberek között. Azok, akiknek hivataluk lett volna, hogy üldözzenek, segíték elő menekülésemet, s a komáromi kapituláció menlevele általi megszabadulásom nem költemény.”⁶⁸

Az *első ősz hajszálak* című, 1890-ben írott tárcája szerint október 6. után egy vándorló honvéd vetődött Tardonára, aki elbeszélte, hogy Komáromban mindenki amnesztiát kapott. „Meg is mutatta a maga Geleitscheinjét, amelyben személye és vagyona minden háborgatás ellen biztosított.” Egyszer aztán megérkezett Róza asszony, s „elővonta kebléből azt a kis összegyűrt levélkét, amit a bujdosó honvédtől úgy megirigyeltem: a komáromi kapitulációból eredett Geleitscheint. Kiállítva az én nevemre, mintha Klapkának a hadsegéde lettem volna. Ezt csak egy szerető asszonyszív vakmerő furfangja gondolhatta így ki. Szigligeti öccse járt közben.”⁶⁹ A szintén ez évben írott, *A tengerszemű hölgy* önéletrajzi vonatkozású fejezetében szintén azt írja, hogy Szigligeti Ede testvére, Szathmáry Vince beíratta őt a tisztek sorába mint honvédhadnagyot, „s elhozta a nevemre szóló menedéklevelet feleségemnek”.⁷⁰

Három év múlva, 1893-ban Vadnay Károly Jókai tardonai tartózkodásáról szóló írásában említette, hogy „Szigligeti testvére: Szathmáry volt honvédszázados nagy bajjal szerzett egy ilyen aláírt, de be nem írt lapot, s annak rovatait a Jókai perszonáliáival töltötték ki. Abban ő mint komáromi honvédtiszt szerepelt s ez irat birtokában nem lehetett többé bántódása.” A Rác Endre kálvinista lelképásztorral készült „riport” szerint a találkozás pontosan „karácsony szombatján” történt.⁷¹

A történet bekerült Jókai unokahúgának, Váli Marinak az emlékiratába is. Eszerint Róza asszony „ügyesen” *Geleitscheint* szerzett Jókainak, ennek „oltalmában bízva hazahozta tardonai rejtékhelyéből Móricot, s aztán szerető gonddal rejtegette tovább lakásán, amíg csak a 'Geleitschein'-nak érvényt tudott biztosítani”.⁷²

E források alapján Mikszáth Kálmán is bevette a történetet *Jókai Mór élete és kora* című munkájába. Mikszáth szerint Jókai azért bujdosott továbbra is, mert a menlevél csak az életét védhette meg; „az ellen, hogy be ne sorozzák az osztrák hadseregbe közkatonának, éppen nem oltalmazta. Azonfelül híre járt, hogy harminckét író van a kivégzendők lajstromján a vértörvényszék előtt s ezek közt Jókai is.”⁷³

Ezzel egy időben Hegedüs Sándorné Jókay Jolán, az író testvérének, Jókay Károlynak a lánya – a családi hagyományok alapján – szintén leírta Jókai bujdosását. Szerinte Laborfalvy Róza testvére, Bebus (azaz Benke Albert) Szigligeti Ede fivérével, Szathmáry Imrével volt „egy zászló alatt”, s tőle tudta meg, hogy a komáromi kapitulánsok *Geleitscheint* kaptak. Bebus ezt elmondta Rózának, mire az magához hívatta Szathmáryt, s kérte, szerezzen

⁶⁷ Jókai Mór *forradalom alatt írt művei*, 272–273. Közli még Jókai: *Cikkek és beszédek*, II köt. 482–483.

⁶⁸ Jókai Mór: *A látható Isten*. In: Életemből. I. k. Jókai Mór összes művei. Nemzeti Kiadás. XCVI. kötet. Budapest, 1898. 23.

⁶⁹ Jókai: *Az első ősz hajszálak*, 281–282.

⁷⁰ Jókai Mór: *A tengerszemű hölgy*. Sajtó alá rendezte Szekeres László. Budapest, 1972. 200–201.

⁷¹ Vadnay Károly: *Jókai Tardonán*. In: Irodalmi emlékek. Budapest, 1905. 373–374.

⁷² Váli Mari: *Emlékeim Jókai Mórról*. Az előszót írta és sajtó alá rendezte Lukácsy Sándor. Budapest, 1955. 98. Váli Mari az emlékezés írásában 1904-ben járt az 1889-es események megörökítésénél.

⁷³ Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. 1-2. köt. Sajtó alá rendezte Rejtő István. Mikszáth Kálmán összes művei. 18-19. köt. Budapest, 1960. I. k. 177–179. Forrásaira lásd uo. 244–246.

egy ilyen kitöltetlen Geleitscheint. Szathmáry szabódott, mondván, hogy ezért a fejével játszik, majd karácsony hetében egyszer csak beállított a *Geleitscheinnal*. Róza asszony azonnal elutazott Tardonára, ahol átadta az okmányt Jókainak. „A Geleitscheint Rácz Endre, a pap állította ki Kovács János névre...”⁷⁴

A történetben több zavaros pont is van. Jókai szerint Benke Albert elesett az augusztus 3–5-i szeged-szőregi csatában; Jókay Jolán szerint „Bebus hazajött, de akkor már csak romja volt önönmagának, tele sebekkel”, s ő beszélt Szathmáry Imrével.⁷⁵

A honvédseregben azonban nem szolgált Szathmáry Imre nevű őrnagy vagy százados. Szigligeti Edének valóban szolgált két testvére a honvédseregben: András és Vendel. András 1811-ben Nagyváradon született, 1848 előtt ügyvéd volt. 1848. július 11-én állt be a szegedi 3. honvédszászlóaljba. Február 5-én (1-jétől számítandó ranggal és illetménnyel) áthelyezték a 37. (Mihály) gyalogezred 3. zászlóaljába, de az áthelyezést nem fogadta el. Május 8-án (április 23-án) megkapta a Magyar Katonai Érdemrend III. osztályát, június 14-én pedig (1-jétől számítandó ranggal és illetménnyel) főhadnaggyá és a 3. honvédszászlóalj 3. századának parancsnokává nevezték ki. Július 2-án a komáromi csatában megsebesült. További adatunk nincs róla. Másik testvére, Vendel (más forrás szerint Vencel vagy Vince) szintén a 3. honvédszászlóaljban kezdte katonai pályáját. 1849 márciusában hadnagyi rangban áthelyezték a 43. honvédszászlóaljhoz, s főhadnagyi rangban itt szolgált a borosjenői fegyverletételig. 1849. augusztus 25-én besorozták a cs. kir. 8. gyalogezredbe, s csak 1857. június 30-án bocsátották el.⁷⁶ A 3. honvédszászlóalj, amelyben Szathmáry Andor szolgált, 1849. augusztus 13-án Világosnál tette le a fegyvert, az ott szolgáló tisztek tehát nem szerezhettek *Geleitscheint*. Ha Szathmáry Komáromban szolgált, hogyan lehetett volna „egy zászló alatt” a déli hadseregben harcoló Benke Alberttel?

Miért nem a Komáromban lakó családtagok próbálkoztak a *Geleitschein* megszerzésével? Igaz, Jókai és anyja ekkor még haragban voltak, de Jókay Károly, a testvér valóban elérhette volna öccsének felvételét a várórség névsorába. Ha Klapka tiszti kinevezést adott Jókainak, miért nem szerepel a neve a várórség fennmaradt parancskönyveiben? A komáromi várórség ugyanis az egyetlen, amelynek adminisztratív iratanyaga (kinevezések, előléptetések) – hála a kapitulációnak – teljes egészében fennmaradt. (Igaz, tudunk olyan tiszti kinevezésről is, aminek nincs nyoma a parancskönyvekben.)

Egyáltalán, milyen rangban kapott *Geleitscheint* Jókai? A Kertbenyhez írott levélben tisztet, a *Forradalom alatt írt művei* jegyzetében közvitézt ír. Az *első ősz hajszálakban* mint „Klapka hadsegéde”, azaz mint tiszt szerepel. A *tengerszemű hölgyben* hadnaggy, azaz tiszt. Vadnaynál is honvédtisztként szerepel, Mikszáthnál már egészen pontosan „honvédkapitány”, azaz százados.

Ki kezdeményezte a *Geleitschein* megszerzését? A Kertbenyhez írott levél és A *tengerszemű hölgy* szerint Szathmáry ötlete volt, a többi (szintén Jókaitól származó) forrás szerint Róza asszony volt a kezdeményező. Ki értesült előbb a *Geleitschein*ről: Jókai Tardonán vagy Róza Pesten? Ha Jókainak névre szóló *Geleitschein*ja volt, mi szüksége volt a Kovács János névre kiállított útlevele? Ha a *Geleitschein* nem az ő nevére szólt, akkor viszont ér-

⁷⁴ Hegedüs Sándorné Jókay Jolán: *Jókai és Laborfalvi Róza. – emlékiratai*. Sajtó alá rendezték gyermekei. Budapest, 927. 64–65.

⁷⁵ Jókai: *Egy napom Gyulán*, 277.; Jókai: *Az első ősz hajszálak*, 279.

⁷⁶ Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. 3. köt. R–Zs. Budapest, 1999. 238., 240. Lásd még: Hegyesi Márton: *Az 1848–49-iki harmadik honvédszászlóalj története*. Budapest, 1898. 19., 128., 167., 233., 240.; Hegyesi Márton: *Biharvármegye 1848–49-ben*. Nagyvárad, 1885. 68.

téktelen volt a megmenekülés szempontjából. Miért csak a Kovács János névre kiállított útlevelel maradt meg Jókai iratai között, s a *Geleitschein* miért nem? A *Politikai divatokban* előadott történet pedig csak azt bizonyítja, hogy Jókainak 1862 előtt nem volt *Geleitschein* a kezében. Az okmányban ugyanis nem szerepelt személyleírás, sem életkor, csak a név és az illetőség (település és megye vagy kerület). Nem kellett tehát próbálkozni semmiféle vágásokkal vagy az életkor átírásával.

Megannyi olyan kérdés, amelyre nehéz logikus feleletet adni. Ha csak fel nem tételezzük, hogy Jókai regényesebb színezetet akart adni megmenekülésének, mint amilyen az a valóságban volt. A *Geleitschein*-történettel újabb babérágat fűzött Róza asszony hitvesi koszorújába, megemlékezett Szigligeti Ede testvéréről, megdicsérte Klapka tábornokot, s némileg „hozzávarrta” magát szülővárosának, Komáromnak 1848–1849. évi dicsőséges történetéhez is.

Rendelkezésre áll még néhány negatív bizonyíték is, amely a történet költött mivoltát igazolja. Így az, hogy az eset egyetlen egyszer sem került elő Szigligeti és Jókai vagy Klapka és Jókai levélváltásaiban. Klapka 1849. március vége óta ismerte Jókai nevét; az *Esti Lapok* kapcsán még levelet is váltottak.⁷⁷ Ennek ellenére Klapka – aki szintén nem ment a szomszédba, ha emlékei átalakításáról volt szó – szintén nem említi a történetet 1886-os emlékiratában, noha az akkor már többé-kevésbé közsímsert volt. Szinnyi József, Komárom jeles születettje szintén jó érzékkel mellőzte azt Komárom 1848–1849-es történetéről írott kötetében.

Hozzáteendő, hogy a komáromi menlevél megszerzése valóban nem volt egészen lehetetlen azok számára, akik nem tartoztak a várórséghez. Klapka tábornok szeptember 28-án hadsereggparancsban szólította fel a zászlóaljakat, hogy 48 óra alatt jelentsék, „hány egyén van minden egyes megyéből létszámukban; a századparancsnokok pedig készítsenek egy névsort, mely közükön maradván, minden, a századhoz tartozó egyéneket magában foglalja”. Másnap megismételte ezt a parancsot. Az október 1-jén megkötött, a kapituláció részleteit szabályozó szerződés szerint a zsold és a menlevelek kiosztására minden két zászlóalj, lovasszázad és üteg számára egy cs. kir. tisztet fognak kijelölni, a neveknek a menlevelekbe való beírását pedig az „alosztály” (egység) parancsnokok egy cs. kir. hadbiztossal egyetértve szabályozzák.⁷⁸

Az együttes szabályozásból azonban – valószínűleg időhiány miatt – nemigen lett semmi. A cs. kir. fővezérnek sürgős volt Komárom mielőbbi megadása, hiszen vészesen közelgett október 6., Latour osztrák hadügyminiszter meggyilkolásának első évfordulója. Márpedig Haynau tábornok ezen a napon akarta kivégeztetni Batthyány Lajos miniszterelnököt és a honvédsereg főbb parancsnokait. Ezért aztán az egyes alakulatoknak a beadott létszám szerint adták ki a *Geleitschein*okat, s azokat az alakulatok írnokai vagy segéd-tisztjei töltötték ki. Ezzel magyarázható, hogy például a körülbelül 850–900 főnyi szabolcsi 48. honvédzászlóaljnál 42 főlétszámú *Geleitschein* maradt, amelyeket aztán a tisztek hazavitték Szabolcs megyébe, s több bujdosó honvédtisztet ezek kitöltésével mentettek meg a besoroztatástól.⁷⁹ Wékey Zsigmondnak az öccse szerzett ilyen menlevelet.⁸⁰

⁷⁷ Jókai: *Cikkek és beszédek*, III. 183–185.; J. Megyeri Katalin: *Jókai Mór levele Klapka tábornokhoz*. Irodalomtörténeti Közlemények, 86. évf. (1982) 3. sz. 350–354. (Ez utóbbi levél nem került be a Jókai-levelezés 3. kötetébe sem.)

⁷⁸ Szinnyi: *Komárom*, 390., 392., 402.

⁷⁹ Kedves Gyula: „Szabolcs a hazáért”. A 48. honvéd zászlóalj története az 1848–49-es szabadságharcban. Budapest, 2002. 210–212. (Krasznay Péter emlékirata alapján); „Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak...” Visszaemlékezések 1830–1861. A szöveget gondozta Forrai Ibolya és Árva Judit. A bevezetőt írta és a névmutatót összeállította: Benda Gyula. Negyvennyolcas Idők I. Budapest, 1998. 135.

Hamary Dániel visszaemlékezése szerint a tűzéreknak Krivácsy József alezredes, tűzérparancsnok osztotta ki a *Geleitschein*okat, majd a tábornoki irodába küldte őket azzal, hogy „írja ki-ki e hézag közé nevét, születése helyét és megyéjét, majd aztán ráütik ott az osztrákok címerét, a kétfejű sast”. A cs. kir. hatóságok elvileg ugyan ellenőrizhették a kapitulánsokat, hiszen a várórség tagjainak kifizetendő zsold céljából készített névsorok a kezükben voltak, de az ország távolabbi vidékein ezek az ellenőrzések kevésbé voltak veszélyesek. Ha az egész várórségnél csak egy hasonló, 5%-os többletet osztottak ki, a kb. 25–30 000 főnél ez is 1200–1500 felesleges darabot jelentett.⁸¹

Ugyanakkor a cs. kir. hatóságok 1849 végén megpróbálták visszavenni azt, amit adtak. Így például a Komáromban szolgált honvédek egy részét ugyanúgy besorozták vagy megpróbálták besorozni, mint azokat, akik a feltétel nélküli fegyverletételek alkalmával estek fogságba. E tekintetben azonban komoly regionális vagy lokális különbségek érvényesülhettek – nem volt mindegy, milyen a megyei tisztviselők hozzáállása vagy mennyire erős a helyi közösség szolidaritása.⁸²

Az esetek tömegessége magát Klapkát is arra indította, hogy 1850. február 6-án Londonból nyílt levelet intézzon Haynauhoz, s felszólítsa őt a kapitulációs egyezmény szó és

⁸⁰ Jánossy Dénes: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851–1852.* Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez. 12. köt. Budapest, 1948. 667.

⁸¹ Hamary Dániel: *Komárom Klapka alatt.* In: Kunsági [Illésy György] – Potemkin [Ödön]: *Honvédvilág.* Pest, 1868. 2. köt. 75–76.; Hamary Dániel: *Komáromi napok 1849, Klapka György honvédtábornok alatt.* Pest, 1869. 128–129. Megjegyzendő, hogy a komáromi várórségben szolgáló más alakulatok történetéről szóló emlékiratok és naplók nem szólnak ilyen többlet kiadásáról. Szilányi Péter: *Komorn im Jahre 1849 mit besonderem Hinblick auf die Operationen der ungarischen Armee an der oberen Donau und Waag.* Leipzig, 1851. 257–258.; Thaly, Sigismund: *The Fortress of Komárom (Comorn) during the War of Independence in Hungary in 1848–1849.* Translated by William Rushton. London, 1852. 221.; Egervári Ödön: *Bátori Schulcz Bódog emlékiratai az 1848/9-ki szabadságharczából.* Pest, 1870.; Lapinski, Theophil: *Der Feldzug der ungarischen Hauptarmee im Jahre 1849.* Hamburg, 1850. 243–244.; Nedbal, Ignatz: *Kritische Bemerkungen zur Broschüre „Feldzug der ungarischen Hauptarmee von Theophil Lapinski“.* Hamburg, 1850.; Prágay, Johann: *The Hungarian Revolution. Outlines of the Prominent Circumstances attending the Hungarian Struggle for Freedom together with Brief Biographical Sketches of the Leading Statesmen and Generals who took Part in it.* New York – London, 1850. 133.; Bencze Mihály: *Emlékirat az 1848/49. évi szabadsági harczokról.* Debrecen, 1880. (25. honvédtábori leírás); *Tizenkét hónap. Dékány Rafael a 25. honvéd zászlóaljról.* Kecskeméti a szabadságharcban III. A szöveget gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Székelyné Körösi Ilona. Kecskemét, 2004.; Cserna István: *A 37-ik honvédtábori leírás története.* Vasárnapi Ujság, 28. évf. (1881) 6. sz. 89–90.; Szinnyei: *Komárom* (37. honvédtábori leírás); Garay Antal: *Párisi és hazai forradalmi emlékeim 1848–1849.* Gyoma, 1914. (49. honvédtábori leírás); Kárpáti Nagy Benő: *Egy honvéd albuma.* Nagyvárád, 1887. (második 52. honvédtábori leírás); Tóth Károly: *Az 56-ik honvéd zászlóalj története 1848-49-ben.* Csurgó, 1893.; Balogh Gábor: *Honvéd emlékeim.* In: „Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága...” Emlékiratok. Válogatta és sajtó alá rendezte: Forrai Ibolya. Negyvennyolcas Idők II. Budapest, 1999. 328. (56. honvédtábori leírás); Beniczky Alajos: *Följegyzéseim honvédségtől.* Vasárnapi Ujság, 46. évf. (1899) 39. sz. 649–650. (63. honvédtábori leírás); Rényi Rezső: *A 64-ik honvédtábori leírás.* Hazánk, szerk. Abafi Lajos. 1. köt.

⁸² Mihálka Endre naplója. In: Takács Péter (szerk.): *„de vig élet, s mily gyönyörű élet...a honvédség”.* Mihálka Endre, Borcsik Salamon, Thóbiás Dani emlékiratai 1848/49-ből. S. a. r. Bene János, Hermann Róbert, Kedves Gyula, Takács Péter. Nyíregyháza, 2002. 114–155. Az ügyre lásd: Kedves Gyula: *Amnesztia vagy részleges bocsánat? (A komáromi menlevél értéke).* In: Kiss (szerk.): *Magyarország legerősebb bástyája Komárom,* 33–42.

betű szerinti betartására.⁸³ Klapka tiltakozása visszhang, az általa megfogalmazott vád cáfolat nélkül maradt. Maguk az osztrák lapok is kénytelenek voltak elismerni, hogy a cs. kir. hatóságok nem tartották be az egyezményt, s azzal az átlátszó, a tényeknek meg nem felelő kifogással mentették ezek eljárását, hogy a kapitulációs egyezmény csak a tisztii állományokra vonatkozott.⁸⁴

RÓBERT HERMANN

The Lost Letter and the Lost Travel Warrant, or Why Did Jókai Go into Hiding in 1849?

In a revolutionary Vienna in October 1848, several cartoons depicting in an unambiguous situation Archduchess Sophie, the wife of the heir apparent, Archduke Franz Karl, and Jelačić, the Ban of Croatia, were published. Even though the March revolution had eroded the prudish general taste of the Biedermeier period, the publication of these satirical drawings could still be considered unusual. What can explain the fact that the member of the ruling house so popular in the spring of 1848 became the target of such public hatred by October 1848 in the imperial city? How were these cartoons related to Jókai's hiding in 1849? The paper examines these questions.

In the spring of 1848, Archduchess Sophie, the wife of the heir apparent, Archduke Franz Karl, was very popular in Hungary as she was reported to have played a part in overthrowing State Chancellor Metternich. However, this popularity quickly turned into unpopularity after June 1848. The reason was that, even though he had been dismissed by the Hungarian government, the Ban of Croatia, Josip Jelačić got an ostentatiously warm welcome from the archduchess in Innsbruck. At the end of September 1848, news was spreading that among Jelačić's intercepted letters there was one written to the archduchess. (At the current state of research this cannot be excluded.) All this led to the publication of the above-mentioned obscene cartoons.

The story was even versified in a satirical epic poem by Mór Jókai. This may have been one of the reasons why, at the end of August 1849, he thought he had better go into hiding. He only returned to Budapest when the first waves of retaliation had abated. One of the most beautiful pieces of his self-created legends is related to his hiding. According to this, he could return to the capital city only because his wife, Róza Laborfalvy got him a travel warrant, a so called *Geleitschein*, issued to the members of the castle guard of Komárom. However, Jókai's description is so confused that we can be certain that he never possessed, probably never even seen, such a travel warrant.

⁸³ Közli Klapka György: *Emlékeimből*. S. a. r. Katona Tamás. Magyar Századok, Budapest, 1986. 268–271.

⁸⁴ Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. 1. köt. Budapest, 1922. 165–166.

* The paper is a revised, enlarged and annotated version of three of my previous studies: Róbert Hermann: *Az eltűnt nyomtatvány nyomában. Jókai Mór komáromi menlevele*. Holmi, 1996/12. 1713–1719.; a more recent edition of this: *Az eltűnt nyomtatvány nyomában. – Jókai komáromi menlevele*. In: Vendel Kiss (ed.): *Magyarország legerősebb bástyája Komárom. Válogatás a Komáromi Napok történészkonferenciáinak előadásából 1993–2001*. Komárom, 2003. 43–51; *Latour nyakán kötél... Magyar pénzből? Élet és Tudomány*, 2008. (LXIII.) október 3. N. 40. 1258–1261; *A főhercegnő és a bán intim pőzban*. Rubicon, XX. (2010) 5. szám. 56–63.